

A HEFTALITA BIRODALOM BUKÁSÁNAK KRONOLÓGIÁJA

Közép-Ázsia 5–6. századi történetének egyik meghatározó hatalma, egyúttal a térség és a Selyemút jelentős szakaszának ura a Heftalita Birodalom volt. A Kínát Rómával, később Bizánccal összekötő kereskedelmi útvonal, a Selyemút rendkívül fontos szerepét jelzi az a tény, hogy a 6. század politikai változásainak és háborúinak jelentős része a Selyemút feletti ellenőrzés jogáért tört ki. Így a korszak közép-ázsiai nagyhatalmának, a Heftalita Birodalomnak a bukását is elsősorban ez utóbbi tényező befolyásolta. A heftalita állam ugyanis két olyan nagyhatalom, a felemelkedő Türk Kaganátus, illetve az újonnan megerősödő Szászánida Perzsia érdekszféráját is sértette, amelyek egyik elsődleges politikai célkitűzésüknek a Selyemút feletti teljes ellenőrzés megszerzését tartották. A közép-ázsiai eseményekre közvetett módon ugyanakkor kihatott nemcsak a bizánci-perzsa, de a türk-kínai viszony változása, alakulása is.

Annak ellenére, hogy a Heftalita Birodalom bukásához vezető történeti folyamatok nagy pontossággal rekonstruálhatók, a Heftalita Birodalom politika-történetének mégis mindmáig egyik leghomályosabb epizódja a heftalita állam széthullása. A heftalitákkal foglalkozó tanulmányok, cikkek általában egy mondatral intézik el a Heftalita Birodalom bukását.¹ Ezek a mondatok azonban egyértelműen jelzik a szakirodalomban uralkodó félreértéseket, a háttérben húzódó problémák megoldatlanságát.

Így adódhatott, hogy Vásáry István magyar nyelvű Belső-Ázsia történetében² több, egymástól eltérő időpont egyszerre szerepel a Heftalita Birodalom bukásának időpontjára vonatkozóan: „...557-ig, mikor is a türkök megdöntötték a heftaliták birodalmát.”;³ „A heftalita birodalom megdöntésével, amely 558 tájt történt...”;⁴ „...az 561-

¹ Az elmúlt 150 év heftalitákkal foglalkozó irodalmára vonatkozó teljes bibliográfiai összefoglalással nem rendelkezünk. Elsősorban az 1960-as évekig terjedő irodalmat találhatjuk meg a következő művekben: MORVACSIK, GY.: *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türk-völker in den byzantinischen Quellen*, Berlin 1983³, 69–70; SINOR, D.: *Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale*, Wiesbaden 1963, 232–233; KOLLAUTZ, A.–MIYAKAWA, H.: „Abdelai”, *Reallexikon der Byzantinistik*, herausgegeben von P. Wirth, Amsterdam 1969, 88–126; az 1980-as évek közepéig megjelent irodalomról ad jó összefoglalást Frye (FRYE, R. N.: *The History of Ancient Iran*, München 1984, 341–351).

² VÁSÁRY I.: *A régi Belső-Ázsia története*, Szeged 1993. Ugyanígy a könyv német fordításában: I. VÁSÁRY: *Geschichte des frühen Innerasiens*, Herne 1999.

³ VÁSÁRY, A régi..., 49, vö.: VÁSÁRY, *Geschichte...*, 51.

⁴ VÁSÁRY, A régi...66, vö.: VÁSÁRY, *Geschichte...*, 70.

ben megdöntött heftaliták...”⁵ Ez a következetlenség azonban nemcsak az említett könyv sajátossága (ld. alább). A szakirodalomban nemhogy konszenzus nem született de sok esetben még az alapvető kérdéseket sem sikerült feltenni.

Tanulmányomban ezért járom körül tehát ezt a problémakört. Legelőször kutatástörténetet adok, bemutatva a szakirodalomban található nézeteket, nézetrendszereket. A továbbiakban felvázolom a Heftalita Birodalom összeomlásához vezető körülményeket. Csak ezek után foglalkozom – az írott források, forráscsoportok elemzése révén – a Heftalita Birodalom bukásának egyik kulcskérdésével: a kronológiával.⁶

1. Kutatástörténet

Harmatta János, aki több tanulmányában is foglalkozik – bár csak érintőlegesen – a problémával, 1962-es cikke elején elfogadja azt az elképzelést, miszerint „...az ephthalita háború az újabb kutatások szerint már [568-nál] 10 évvel korábban [azaz 558-ban] befejeződött...”,⁷ a tanulmány végén (!) azonban Harmatta több érvvel a heftalita állam felbomlását már 563 és 565 közé teszi: „...az ephthalita állam [...] kb. 563–565-ben bekövetkezett felbomlásával.”⁸ Ugyanezt az eseményt 1969-ben 563 és

---

⁵ VÁSÁRY, A régi... 71, vö.: VÁSÁRY, *Geschichte...*, 75.

⁶ A Heftalita Birodalom bukásának kérdése természetesen nem először merül fel a szakirodalomban (így ld. WIDENGREN, G.: „Xosrau Anōšurvān, les Hephtalites et les peuples turcs”, *Orientalia Suecana* 1 (1952), 69–94); 1980-ban M. Grignaschi elemezte részleteiben is a kérdést: GRIGNASCHI, M.: „La chute de l’Empire Hephthalite dans les sources byzantines et perses et le problème des Avar” in *From Hecataeus to Al-Huwārizmī*, ed.: J. Harmatta, Budapest 1984, 219–248. Első megjelenése: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1980), 219–248. Maga a problémakör, amely a Heftalita Birodalom bukásához kapcsolódik ugyanakkor rendkívül szerteágazó. Ki lehet emelni nemcsak az avar etnogenezishez fűződő kérdéskört (ez a fő tárgya Grignaschi fent említett tanulmányának), de a birodalom megdöntésében részt vevő seregek útvonalának kérdését, az elfoglalt területek pontos meghatározását (Widengren elsősorban ezzel a kérdéssel foglalkozik), a heftalita állam feldarabolásának közvetlen következményeit stb. Az alábbi oldalakon elsősorban egyetlen lényegi kérdésre koncentrálok, s ez az események datálása és kronológiája. A fentebb említett két tanulmány esetében, bár szélesebb spektrumban vizsgálják a kérdéskört, épp a kronológia kérdése az, amely nem kap megfelelő hangsúlyt, így ez utóbbi vár mindenképpen alaposabb kifejtésre és tisztázásra. Mindezt nemcsak az támasztja alá, hogy Widengren és Grignaschi tanulmányában elsősorban a kronológia szempontjából kevésbé felhasználható muszlim források vizsgálata kapott nagyobb hangsúlyt (a bizánci és a kínai források kevésbé), de az is, hogy intő példák jelzik a szakirodalomban uralkodó igényt a kérdéskör újabb, szisztematikus vizsgálatára.

⁷ HARMATTA J.: „Bizánc és a türkök kapcsolatainak kezdetei”, *Antik Tanulmányok* 9 (1962), 42. Ugyanígy a tanulmány német nyelvű változatában: HARMATTA, J.: „Byzantinoturcica”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 10 (1962), 135.

⁸ HARMATTA, „Bizánc...”, 53, 53. jegyz.; vö.: HARMATTA, „Byzantinoturcica”, 150, 53. jegyz.

568 közé helyezi.⁹ 1986-os tanulmányában, feladva forrásokra alapozott érvelését, a Heftalita Birodalom bukásának időpontját már egy 560 és 570 közé eső időintervallumban határozza meg.¹⁰ 1990-es cikkében ugyanakkor – szintén magyarázat nélkül – az esemény a „...VI. század hetvenes éveibe” helyeződik át.¹¹

Belső-Ázsia történetének másik, szintén jónévű kutatója, Peter B. Golden sem következetes: míg 1980-ban megjelent munkájában 565-re teszi a heftalita állam összeomlását,¹² addig 1992-es kézikönyvében már az 557-es évet jelöli meg,¹³ sajnos mindkét esetben különösebb kommentár nélkül. A sort tovább is lehetne folytatni.¹⁴

A szakirodalomban tehát rendkívül sok a következetlenség és a pontatlanság, bár ugyanakkor kirajzolódik a vélemények öt alapvető típusa is, amelyek eredete,¹⁵ szakirodalmi elterjedése jól meghatározható.¹⁶

1894-ben Cunningham művében jelenik meg először az a nézet, hogy a heftalitákat 554-ben győzi le a türkök hadserege.¹⁷ Cunningham azonban nem utal egyetlen forrásra sem az esemény kapcsán. Joseph Marquart 1901-ben megjelent művében szintén az 554-es dátumot adja meg a heftalita állam összeomlásának időpontjaként.¹⁸ Ez az

---

⁹ HARMATTA, J.: „Late Bactrian Inscriptions”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 17 (1969), 371.

¹⁰ HARMATTA J.: „Előszó” in *Attila és hunjai*, szerk.: Németh Gy. Budapest 1986², XIX.

¹¹ HARMATTA J.: „Bakath, az unngorok városa”, *Antik Tanulmányok* 34 (1989–1990), 164.

¹² GOLDEN, P. B.: *Khazar Studies I*, Budapest 1980, 37.

¹³ GOLDEN, P. B.: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992, 83.

¹⁴ Az egyik legmodernebbnek számító kézikönyv a *History of civilizations of Central Asia* sorozat harmadik kötetében (*History of civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A. D. 250 to 750*, ed. B. A. Litvinsky, co-editors Zhang Guang-da and R. Shabani Saghabadi, Paris 1996) legalább három különböző időpontmeghatározás szerepel az egyes részfejezeteket jegyző szerzők műveiben. Így általánosságban az 560-as éveket jelöli meg B. I. Marshak és N. N. Negmatov a Szogdiánáról írt fejezetben: MARSHAK, B. I. – NEGMATOV, N. N.: „Sogdiana” in *History of...*, 236. Az 560 és 563 közé eső periódust adja meg Litvinsky a heftalita-fejezetben: LITVINSKY, B. A.: „The Hephthalite Empire” in *History of...*, 143. Sinor és Kljastornij pedig az 557-től 561-ig terjedő időintervallumot adja meg ugyanazon könyv más lapjain: SINOR, D. – KLYASHTORNY, S. G.: „The Türk Empire” in *History of...*, 332.

¹⁵ A széles körben elterjedt időpontmeghatározások mellett a szakirodalomban előfordulnak olyan, kommentárt és más egyéb magyarázatot nélkülöző vélemények, melyek kapcsán egyértelműen félreértést, esetleg sajtóhibát tételezhetünk fel; pl.: „...a heftal [...] 460 és 580 [!] közt uralkodó dinasztiának a neve...” (LIGETI L.: „A pannóniai avarok etnikuma és nyelve”, *Magyar Nyelv* 82 (1986), 131). Ezeket természetesen nem sorolom fel.

¹⁶ Az alábbiakban nem teljes, mindenre kiterjedő gyűjtést teszek közzé, csak a legjelentősebb szakirodalmi példákat ragadom ki az egyes vélemények kapcsán.

¹⁷ CUNNINGHAM, A.: „Ephthalites or White Huns”, *Numismatic Chronicle* 14 (1894), 223, 233.

¹⁸ MARQUART, J.: „Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i”, *Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische*

évszám került át Kmoskó Mihály kéziratban fennmaradt művének kronológiai függelékébe is. A Kmoskó által adott hivatkozásból egyértelmű, hogy adatát Marquart művéből merítette.¹⁹

1850-ben Saint-Martin²⁰, majd Eduard Specht 1883-ban²¹ már idézi azt – az alább részletesen is elemzett – kínai forrást, mely a heftaliták 558-as, a kínai udvarba küldött utolsó követségéről szól, s amely után a kínai forrás tanúsága szerint a türkök elpusztították a heftalitákat. A szakirodalomban e forrásnak köszönhetően rendkívül elterjedt nézetté vált, hogy a Heftalita Birodalmat 557-ben, illetve 558-ban döntötték meg.²² Ez a nézet kiforrottan először Drouinnál jelenik meg 1895-ben.²³ Az ő tanulmányára utal már 1898-ban Charles de Ujfalvy,²⁴ ez a véleménye Stein Aurélnak is,²⁵ de ez a vélemény jelenik meg Haussig több művében is.²⁶ Franz Altheim Haussigra hivatkozva szintén azon a nézeten van, hogy a heftalitákat 558-ban győzték le.²⁷ Sten Konow az 557-es évet,²⁸ Czeglédy Károly azonban hol az 557-es,²⁹ hol pedig az 558-as évet jelöli

---

Klasse, Neue Folge 3 (1901), 64. Marquart egyértelműen használta Cunningham művét, ld. MARQUART, „Ērānšahr...”, 33.

¹⁹ KMOŠKÓ M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Történeti irodalom I–III* (kézirat), Budapest é. n., 168–169. Ezúton köszönöm meg Zimonyi Istvánnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta Kmoskó Mihály kézirati hagyatékát, illetve segített a muszlim kútfők tanulmányozásában.

²⁰ SAINT-MARTIN, V.: *Les Huns Blancs ou Ephthalites des historiens byzantins*, Paris 1850, 290–291.

²¹ SPECHT, E.: „Études sur l’Asie centrale d’après les Historiens chinois”, *Journal Asiatique* 8 (1883), 345.

²² A két eltérő évszám: 557 és 558 abból adódik, hogy a heftalita követség elindulását a heftaliták országából egyesek 557-re, mások pedig 558-ra teszik (ld. még alább).

²³ DROUIN, E.: „Mémoire sur les Huns Ephthalites dans leurs rapports avec les rois Perses Sassanides”, *Le Muséon* 14 (1895), 288.

²⁴ UJFALVY, C.: „Mémoire sur les Huns Blancs (Ephthalites de l’Asie centrale Hunas de l’Inde) et sur la déformation de leurs cranes”, *L’Anthropologie* 9 (1898), 266.

²⁵ STEIN A.: „A fehér hunok és rokon törzsek indiai szereplése”, *Budapesti Szemle* 91 (1897), 226; ugyanez angolul: STEIN, M. A.: „White Huns and kindred tribes in the history of the Indian North-West Frontier”, *Indian Antiquary* 34 (1905), 83.

²⁶ HAUSSIG, H. W.: „Theophylaktus Exkurs über die skythischen Völker”, *Byzantion* 23 (1953), 367, 370–371, 383; H. W. HAUSSIG: „Die Quellen über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren”, *Central Asiatic Journal* 2 (1956), 40–41.

²⁷ ALTHEIM, F.: *Geschichte der Hunnen. Zweiter Band – Die Hephthaliten in Iran*, Berlin 1960, 260.

²⁸ KONOW, S.: „The White Huns and Tokharian”, *Avhandlingar utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Historisk-Filosofisk Klasse* (1947), 80.

²⁹ CZEGLÉDY K.: „A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez”, *Magyar Nyelv* 59 (1963), 460; Uő.: „A késő-ókori Belső-Ázsia történeti földrajzához”, *Antik Tanulmányok* 11 (1964), 126.

meg a heftalita állam széthullásának kezdő időpontjaként.³⁰ Frye az 557–558-as éveket határozza meg a bukás időszakaként.³¹

A harmadik vélemény szerint a Heftalita Birodalom pusztulása 560 táján (nagyjából 558-tól 561-ig) zajlott le. Theodor Nöldeke 1887-ben – elsőként – fejtette ki nézetét arra vonatkozóan, hogy az említett esemény valamikor 560 körül zajlott le.³² Nézete sokáig feledésbe merült, mígnem Ernest Stein, elemezve a rendelkezésre álló bizánci forrásokat, hasonló álláspontra jutott.³³ Nézetét átvette Arthur Christensen,³⁴ Kazuo Enoki,³⁵ Czeglédy Károly,³⁶ illetve Denis Sinor.³⁷ Geo Widengren a muszlim források fényében is elfogadhatónak tartja az 560 körüli dátumot.³⁸

Wilhelm Tomaschek 1877-ben megjelent tanulmányában – minden magyarázat nélkül – 565 körülre teszi a heftaliták alávételét.³⁹ 1925-ben Albert Herrmann megismétli Tomaschek véleményét.⁴⁰ 1938-ban Walter Fuchs az előbbiekkal megegyező véleménye szerint a türkök 565-ben hódítják meg a heftalita területeket.⁴¹ 1939-ben két, a szakirodalomra máig hatást gyakorló steppetörténeti mű jelent meg, az egyik William M. McGovern, a másik René Grousset tollából. Mindkét szerző szintén 565-re teszi a heftaliták bukását, meghatározva ezzel egy időre a kutatás irányát.⁴² Így jelenhe-

---

³⁰ CZEGLÉDY K.: „Heftaliták, hunok, avarok, onogurok”, *Magyar Nyelv* 84 (1954), 151; CZEGLÉDY K.: „A korai kazár történelem kritikájához”, *A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei* 15 (1959), 114, 117.

³¹ FRYE, *The History of...*, 327.

³² NÖLDEKE, T.: *Aufsätze zur persischen Geschichte*, Leipzig 1887, 117.

³³ STEIN, E.: „Perse Sassanide”, *Le Muséon* 53 (1940), 126, 6. jegyz.; E. STEIN: *Histoire du Bas-Empire II*, Paris – Bruxelles – Amsterdam 1949, 518.

³⁴ CHRISTENSEN, A.: *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhague 1944², 373.

³⁵ ENOKI, K.: „On the Nationality of the Ephthalites”, *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 18 (1959), 21.

³⁶ CZEGLÉDY, K.: „Zur Geschichte der Hephthaliten”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1980), 213.

³⁷ SINOR, D.: „The establishment and dissolution of the Türk empire” in *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. D. Sinor, Cambridge 1990, 301.

³⁸ WIDENGREN, *i. m.* 94. Ld. még: SCHOTTKY, M.: „Hephthalitai”, *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, hrsg. v. H. Cancik und H. Schneider, Stuttgart – Weimar 1998, 356.

³⁹ TOMASCHEK, W.: „Centralasiatische Studien I. Sogdiana”, *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 87 (1877), 139.

⁴⁰ HERRMANN, A.: „Die Hephthaliten und ihre Beziehungen zu China”, *Asia Maior* 2 (1925), 565.

⁴¹ FUCHS, W.: „Huei-ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien um 726”, *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse* (1938), 444, 9. jegyz.

⁴² MCGOVERN, W. M.: *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill 1939, 418; GROUSSET, R.: *L'empire des steppes*, Paris 1939, 127; vö.: ennek angol fordítása GROUSSET, R.: *The Empire of the Steppes*, New Brunswick 1970, 82; vö. már korábban: GROUSSET, R.: *Histoire de l'Extrême-Orient I*, Paris 1929, 253–254: „circa 566 entre 563 et 567”.

tett meg tehát ugyanez az évszám Upendra Thakur 1967-es monográfiájában,⁴³ illetve Peter B. Golden 1980-as művében.⁴⁴

1903-ban Edouard Chavannes, a nyugati türkökre vonatkozó kínai forrásokat feldolgozó munkájában⁴⁵ – röviden – a Heftalita Birodalom bukásának kronológiai problémáját is tárgyalja. Az alább bemutatásra és elemzésre kerülő görög nyelvű bizánci források alapján, a korábbi elképzelésektől eltérően új időkeretet állapít meg a heftalita állam bukására vonatkozóan. A korábbi véleményektől valamelyest különböző kronológiai rendszer szerint a Heftalita Birodalom széthullása, a türkök heftaliták elleni hadjárata valamikor 563 és 567 között zajlott le.⁴⁶ Chavannes ezt a véleményét későbbi publikációiban is megerősítette.⁴⁷ Nézete a korábbi véleményekhez hasonlóan széles körben elterjedt. Elképzelését heftalita monográfiájában átveszi Ghirshman,⁴⁸ valamint Tolszov,⁴⁹ Franke,⁵⁰ Barthold,⁵¹ Kljastornij,⁵² Cannata⁵³ és Ligeti Lajos is.⁵⁴ Gibb Chavannes-ra utalva helyezi 563 és 568 közé a heftaliták bukását.⁵⁵

A fenti vázlatos áttekintésből kiderül, hogy nyilvánvalóan nem érthetünk egyet Czeglédy Károly azon mondatával, melyben két elméletet különböztet meg: a Chavannes féle „régí” elképzelést, illetve a Stein (valamint Nöldeke) nevével fémjelzett „új” véleményt.⁵⁶ Valójában nem kettő, hanem legalább öt koncepció létezik a heftalita

---

⁴³ THAKUR, U.: *The Hūnas in India*, Varanasi 1967, 31.

⁴⁴ GOLDEN, *Khazar...*, 37.

⁴⁵ CHAVANNES, E.: *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Paris 1903.

⁴⁶ CHAVANNES, *i. m.* 226.

⁴⁷ CHAVANNES, E.: „Voyage de Song Yun dans l’Udyāna et le Gandhāra (518–522 p. C.)”, *Extrait du Bulletin de l’Ecole Française d’Extrême-Orient* (1903), Hanoi, 25; CHAVANNES, E.: „Jinagupta (528–605 après J.-C.)”, *T’oung Pao* 6 (1905), 340, 1. jegyz.

⁴⁸ GHIRSHMAN, R.: *Les Chionites-Hephtalites*, Le Caire 1948, 94.

⁴⁹ TOLSZTOV, S. P.: *Az ősi Chorezm*, Budapest 1950, 221.

⁵⁰ FRANKE, O.: *Geschichte des chinesischen Reiches II*, Berlin 1961², 234.

⁵¹ BARTHOLD, V. V.: „A short history of Turkestan” in *Four studies on the history of Central Asia*, Leiden 1956, 7.

⁵² KLJAŠTORNYI, S. G.: *Drevnetjurskie runičeskie pamjatniki kak istočnik po istorii Srednej Azii*, Moskva 1964, 20.

⁵³ CANNATA, P.: *Profilo storico del I° Impero Turco (metà VI – metà VII secolo)*, Roma 1981, 7, 67.

⁵⁴ LIGETI L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Budapest 1986, 328.

⁵⁵ Jól jelzi a kérdéskör problémáit azonban egy jellegzetes momentum: Gibb pontosan hivatkozik Chavannes munkájára, mégsem az ott megadott 563–567-es időintervallumot adja meg, hanem egy 563-tól 568-ig terjedő időszakot (GIBB, H. A. R.: *The Arab Conquests in Central Asia*, London 1923, 3).

⁵⁶ CZEGLÉDY, „Heftaliták...”, 151; megismétli CZEGLÉDY K.: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*, Budapest 1969, 115; ugyanennek angol nyelvű, valamelyest átdolgozott változatában: CZEGLÉDY, K.: „From East to West: the age of nomadic migrations in Eurasia”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983), 118–119. (Czeglédy műveinek kritikáját

állam bukásának kronológiáját illetően. Egyesek szerint tehát a Heftalita Birodalmat 554-ben, mások szerint 557–558-ban, megint mások szerint 560 táján, ezektől eltérő vélemény alapján 565 körül, s végül az utolsó nézet szerint valamikor 563 és 567 között döntötték meg.

Ezen elképzelések között egymásutániságot sem lehet megállapítani, hiszen mind az öt nézet párhuzamosan él a 19. századtól napjainkig.

Az alábbiakban az egyes elméletek alapjait képező források vizsgálatára kerül sor. Előtte azonban a források értelmezéséhez mindenképpen szükség van a Heftalita Birodalom összeomlásához vezető körülmények felvázolására.

2. A Heftalita Birodalom bukásának előzményei

A Heftalita Birodalom az 550-es évekre túljutott fénykorán. Véget ért az az időszak amikor a heftaliták – saját jelöltjüket támogatva – ténylegesen bele tudtak szólni a perzsa uralkodók trónviszályaiba. 530–532 között elveszítették legjelentősebb indiai területeiket is, s ezzel a heftaliták hatalma visszaszorult Közép-Ázsiába.⁵⁷ Hagyományosnak nevezhető belső-ázsiai szövetségük, a Zsuan-zsuan Kaganátus ugyanakkor az 550-es évek elejétől élet-halálharcot vívott egy új nomád törzsszövetséggel, a türkökkel. 555-re ez utóbbi kerekedett felül, s ezzel Kelet-Belső-Ázsiában hatalomváltás zajlott le: a Zsuan-zsuan Kaganátust a Türk Kaganátus váltotta fel.⁵⁸

Ezzel párhuzamosan Perzsiában az új erőre kapott Szászánidák I. Xusrō Anōšarwān (531–579) vezetésével, nemcsak nyugati irányban, a Bizánci Birodalom rovására, hanem keleti irányban, a heftalita területekre is megpróbálták kiterjeszteni hatalmukat. A perzsa uralkodó nyilvánvaló célja volt a Szászánida Perzsia egykori határainak visszaállítása. Xusrō nyolc évet töltött az iráni állam és hadsereg újjászervezésével, majd miután 540-ben lerohanta Szíriát, hosszú háborúba keveredett Bizánccal.⁵⁹ E háborút azonban nem nagyszabású hadműveletek jellemezték, a perzsák kisebb-nagyobb rendszerezéssel törtek csak be a határmenti bizánci provinciákba.⁶⁰

Xusrō keleti politikáját azonban sokkal határozottabb lépések jellemezték. Célja nemcsak a heftaliták által az 5. század folyamán elfoglalt perzsa területek egyszerű

---

ld. MOHAY A.: „Priskos rhétor fragmentuma a sztyeppei népek 5. századi vándorlásáról”, *Antik Tanulmányok* 23 (1976); vö. ennek német nyelvű változatát: MOHAY, A.: „Priskos’ Fragment über die Wanderungen der Steppenvölker”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1976).

⁵⁷ RENOU, L. – FILLIOZAT, J.: *L’Inde classique*, Paris 1947, 253–254; HARMATTA, „Late Bactrian...”, 401; THAKUR, *i. m.* 168–169.

⁵⁸ Pei si, 98. kuan; Wei su, 103. kuan (CSONGOR B.: *Kínai források az ázsiai avarokról*, Budapest 1993, 47.).

⁵⁹ DOWNEY, G.: „The Persian Campaign in Syria in A. D. 540”, *Speculum* 28 (1953), 340–348; FRYE, R. N.: „Byzantine and Sasanidan Trade Relations with Northeastern Russia”, *Dumbarton Oaks Papers* 26 (1972), 269 in *Islamic Iran and Central Asia (7th–12th centuries)*, London 1979.

⁶⁰ BRÉHIER, L.: *Bizánc tündöklése és hanyatlása I*, Budapest 1997, 28.

visszaszerzése, hanem egy közép-ázsiai perzsa hegemonia kiépítése, s ezzel együtt a Selyemút közép-ázsiai szakasza feletti ellenőrzési jog megszerzése volt.⁶¹ A szászánida uralkodó első lépésként megtagadta az évenkénti sarc fizetését a heftalitáknak, majd felismerve a Kelet-Belső-Ázsiában lezajlott hatalomváltás jelentőségét, a türkökkel vette fel a kapcsolatot. A türkök ugyanis a zsuán-zsuánokat legyőzve rövid időn belül nyugati irányban kezdték el kiterjeszteni birodalmuk határait. Közép-ázsiai terjeszkedésük útjában egyetlen jelentős akadály állott: a heftaliták állama. A két hatalom, azaz a perzsák és a türkök tehát hamarosan szövetségre léptek a közös ellenséggel, a Heftalita Birodalommal szemben.⁶² A szövetséget Xusrō és a nyugati türk *yabgu*, Ištāmi egyik lányának házasságával pecsételték meg.⁶³ A perzsák és Bizánc ugyanakkor ezzel párhuzamosan, az 540 óta tartó háború lezárása céljából a megegyezés lehetőségét keresték. A heftalita állam így elszigetelődött, s az 550-es évek második felére mind nyugati, mind pedig keleti irányból katonai támadás veszélye fenyegette.⁶⁴

3. Az írott források tanúsága

1. Görög források

A Heftalita Birodalom szétzúzásának ma legjobban használható forrásai a görög nyelvű bizánci kútfők.⁶⁵ Menandros Protéktor munkája talán mind közül a legfontosabb, töredékes művében ugyanis több információ is szerepel a heftaliták bukására vonatkozóan.⁶⁶

---

⁶¹ MCGOVERN, *i. m.* 417–418; GOLDEN, *An Introduction...*, 128; HARMATTA J.: „Irán és Kína kapcsolatainak történetéhez”, *Antik Tanulmányok* 17 (1970), 254–255; HARMATTA J.: „Nyugati türk uralom Kelet-Iránban (Kr. u. 650–750)”, *Antik Tanulmányok* 38 (1994), 149; ugyanez angolul: HARMATTA, J.: „Tokharistan and Gandhara under Western Türk rule (650–750). History of the regions”, in *History of...*, 367.

⁶² LIPPOLD, A.: „Hephthalitai”, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Supplementband XIV.* Unter Redaktion von H. Gärtner, München 1974, 137; DROUIN, *i. m.* 285.

⁶³ A házasságról számos muszlim forrás beszámol, pl.: Ṭabarī (KMOSKÓ, *i. m.* 145); Ta‘ālibī (KMOSKÓ, *i. m.* 53), illetve Dīnawarī (KMOSKÓ, *i. m.* 114).

⁶⁴ Ld. még WESENDONK, O. G.: „Kūšān, Chioniten und Hephthaliten”, *Klio* 26 (1933), 344; FELFÖLDI Sz.: „Egy heftalita előkelő, *Κάτολφος*, és a Heftalita Birodalom bukása” in *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*, szerk.: Felföldi Sz.–Sinkovics B., Budapest 2001, 46–49.

⁶⁵ Ezúton szeretném megköszönni Szádeczky-Kardoss Samu professzor úrnak, illetve Farkas Csabának a bizánci források fordításában nyújtott nagy segítségét, illetve a szövegek értelmezéséhez nyújtott jótanácsait. Egyes részletek Szádeczky-Kardoss professzor úr *Az avar történelem forrásai* című művéből származnak. Ezt minden esetben feltüntettem a szövegkiadásra vonatkozó hivatkozások mellett.

⁶⁶ Menandros magas katonai tisztséget is betöltött a császári udvarban, ahol hiteles értesüléseket szerezhetett nemcsak a császári levéltárból, hanem közvetlenül magas rangú diplomaták-

Menandros *Historia* című műve Agathias művét folytatva Justinianus utolsó éveitől Tiberios császár uralkodásáig (kb. 558–582) dolgozza fel a Bizánci Császárság történetét. Munkájából csak töredékek maradtak fenn, melyek elsősorban a *Konstantinosi excerptumokban* őrződtek meg. A Menandros töredékek zöme két nagy excerptum-gyűjteményben: az *Excerpta de Sententiis*-ben [a továbbiakban: *Exc. de Sent.*], illetve az *Excerpta de Legationibus Romanorum*-ban [a továbbiakban: *Exc. de Leg. Rom.*] maradt fenn.⁶⁷ Ezek, jellegükből fakadóan – azaz, hogy egy fő témának megfelelően kivonatoltak egyes műveket – csonkítva, rövidítve építették be a korábbi bizánci szerzők munkáit, így Menandros művét is. Ráadásul az eredeti Menandros-mű alapvető kronológiai felépítését is megbontották, ami a kronológiai rendben bizonytalanságokat okoz. Lehetetlen minden esetben pontosan megállapítani, hogy az egyes darabok (melyeket több excerptum-gyűjteményből kell összeválogatni), eredetileg hogyan következtek egymás után.⁶⁸ Szerencsére azonban több olyan mondat is létezik, amely mind a két nagy gyűjteményben megtalálható, s ez némileg segít a két excerptum-gyűjteményben szereplő Menandros-fragmentumok egymásutánosságát, illetve egymáshoz viszonyított relatív kronológiáját meghatározni.⁶⁹ Az *Exc. de Sent.* egyetlen mondatból álló 10. szakasza⁷⁰ például bekerült az *Exc. de Leg. Rom.* 3. szakaszába is.⁷¹ Ez azt jelenti, hogy az ez utóbbiban, az említett mondat után következő események Menandros művében eredetileg az *Exc. de Sent.* 1–9 szakaszában leírt események után állhattak.

Ez a tény pedig kronológiai információk felhasználását teszi lehetővé a Heftalita Birodalom bukását illetően, ugyanis az *Exc. de Leg. Rom.* harmadik szakaszában (az említett mondat után) a Darasban lezajló bizánci-perzsa béketárgyalások kapcsán Menandros megemlíti, hogy a két fél 561 Karácsonya előtt állapodott meg az 50 évre

---

tól és katonatisztektől, s így a közép-ázsiai türk fejedelmi szállásokon megforduló bizánci követektől: Zémarchostól és Valentinostól is (*Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I:2* [a továbbiakban: SzÖM], szerk.: Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A., Szeged 1976, 139; MORAVCSIK, i. m. 422–426; OLAJOS T.: „Theophylaktos Simokattés és történetíró elődje, Menandros Protéktor”, *Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae*, 66 (1979), 3–17; *The History of Menander the Guardsman*, ed. R. C. Blockley, Liverpool 1985, 1–30 [a továbbiakban: Menandros, ed. Blockley]).

⁶⁷ Vö. még: SZÁDECZKY-KARDOSS S.: „Menandros Protéktor és az onogurok”, *Antik Tanulmányok* 39 (1995), 123–126; OLAJOS, „Theophylaktos...”, 4.

⁶⁸ SZÁDECZKY-KARDOSS, S.: „Über das Werk des Menandros Protektor als eine Quelle der Geschichte Mittelasiens” in *Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*, ed. J. Harmatta, Budapest 1979, 62.

⁶⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS, „Über...”, 64. Így *Exc. de Sent.* 30 („Excerpta de Sententiis” in *Excerpta historica iussu Imp(eratoris) Constantini Porphyrogeniti confecta IV*, ed.: U. P. Boissevain, Berolini 1906, 23 [a továbbiakban: ed. Boissevain] = *Exc. de Leg. Rom.* 14 („Excerpta de Legationibus” in *Excerpta de Legationibus Romanorum ad gentes*, ed.: C. de Boor, Berolini 1903, 207₉₋₁₁ [a továbbiakban: ed. de Boor]); *Exc. de Sent.* 40 (ed. Boissevain, 25) = *Exc. de Leg. Rom.* 19 (ed. de Boor, 217₂₀₋₂₃).

⁷⁰ Ed. Boissevain, 19.

⁷¹ Ed. de Boor, 173₂₅₋₂₆.

kötendő béke feltételeiben.⁷² Ez azt jelenti, hogy az *Exc. de Sent.*-ben, az 1–9 szakaszban szereplő események – így a heftaliták bukására vonatkozó mondatok – nagy valószínűség szerint 561 Karácsonya előtt zajlottak le. Az *Exc. de Sent.* 3. szakaszában ugyanis a következőket olvashatjuk a heftalitákra vonatkozóan:

„Silzibulos a türkök vezére⁷³ hallott már az avarok szökéséről [...] ezért így beszélt [...]: „Amidőn majd befejeztem a hephthaliták elleni háborút, rátámadok az avarokra is és semmiképpen sem fognak megszökni az én haderőim elől.”⁷⁴ Ezeket a dicsekvő szavakat mondotta állítólag Silzibulos s aztán buzgón fáradozott a hephthaliták ellen indulása dolgán.”⁷⁵

Ebben a töredékben Menandros a türkök vezetőjének, Silzibulosnak, azaz Ištámi-nek a szavait idézi, aki a részlet tanúsága szerint éppen akkor értesült az avarok meneküléséről, amikor a heftaliták elleni háborúra készülődött. Tehát – s ez a szövegből egyértelműen kiderül – a türkök ekkor még nem kezdték meg támadásukat a heftaliták ellen. Nyilvánvaló, hogy jelen esetben Menandros forrása mindenképpen türk eredetű volt, hiszen a türk *yabgu* szavai tükröződnek vissza a fenti részletben.

1851-ben Karl Müller végezte el a Menandros-fragmentumok sorba rendezését, illetve csoportosítását.⁷⁶ Müller Menandros idézett részletét 562-re datálta. Müller datálása lehetett tehát az a kiindulópont, amelyből Edouard Chavannes francia sinológus azt a következtetést vont le, hogy a Heftalita Birodalom megdöntésének kezdete – a forráshoz képest egyéves csúszással számolva – 563-ra tehető.⁷⁷ Tehát így terjedhetett el széles körben az a nézet, miszerint a türkök heftaliták elleni támadása 563-ban indult meg. E vélemények szerint tehát ez az időpont tekinthető a Heftalita Birodalom bukását illetően *terminus post quem*-nek.⁷⁸ Ez a vélemény azonban nem veszi figye-

⁷² Ed. de Boor, 183_{11–14}; vö.: STEIN, E.: *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches*, Stuttgart 1919, 28–29; STEIN, *Histoire...*, 518.

⁷³ Silzibulost (vagy Sizabulost), Theophylaktos Simokattés *Stembischagan*-ját, az arab források *Singibū-hāqān*-ját, Ištámi türk *yabgu*-val azonosíthatjuk (MORAVCSIK, *i. m.* 275–276; Menandros ed. Blockley, 262, 112. jegyz.; SINOR, „The establishment...”, 290; GOLDEN, *Introduction...*, 109, 127, 65. jegyz.).

⁷⁴ A nyugati türk *yabgu* szolgálóinak tekintette a menekülő avarokat (akiket a bizánci források alapján a türkök feltehetően legyőztek korábban), s így presztízskérdésnek tartotta üldözésüket (SZADE CZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai*, Budapest 1998, 45; a mongol párhuzamra ld. GYÖRFFY Gy.: „Bevezetés” in *A tatárjárás emlékezete*, válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket írta Katona T., Budapest 1987, 23; BALOGH L.: „Egy 1237-es mongol levél” in *Nomád népvándorlások...*, 156–159.

⁷⁵ Menandros, *Exc. de Sent.* 3, Fragment 4, 2, ed. Blockley, 44–47; SZADE CZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 14.

⁷⁶ *Fragmenta Historicum Graecorum*, collegit, disposuit, notis et prolegomenis illustravit C. Müllerus, volumen quartum, Parisiis 1851, 200–269, 670. Müller csoportosításán és fragmentumszámolásán Ludwig Dindorf sem változtatott: *Historici Graeci minores II*, ed. L. Dindorfus, Lipsiae 1871, I–X; 1–131.

⁷⁷ CHAVANNES, *Documents...*, 226;

⁷⁸ MCGOVERN, *i. m.* 457, 39. jegyz.; FRANKE, *i. m.* 234; GHIRSHMAN, *i. m.* 94. stb.

lembe a *Konstantinosi excerptumok*ban fennmaradt Menandros-töredékek kronológiai összefüggéseit, azaz, hogy a fenti töredéket – a kivonatolás elvei alapján – nagy valószínűség szerint az 561-es darasi megállapodás előttre kell datálnunk.

Sőt Szádeczky-Kardoss Samu 1979-ben kifejtett érve szintén e töredék 562-nél korábbi datálását erősíti meg. A menekülő avarok Szádeczky-Kardoss Samu szerint ugyanis 557–558 telén érik el a Kaukázus vidékét, Menandros részletében *Silzibulos* pedig éppen csak értesült az avarok szökéséről. Teljességgel valószínűtlen, hogy a türk fejedelem csaknem öt teljes évvel az avarok menekülését követően értesült volna azok szökéséről.⁷⁹

Így azonban már nem állja meg a helyét az a nézet, miszerint a heftaliták elleni türk hadjárat 563-ban indult volna meg. A háború a türkök és a heftaliták között tehát mindenképpen 561 előtt: feltehetően valamikor 557 és 561 között kezdődhetett el. Menandros egy másik töredékében (a tizedikben) is szó esik a türkök heftaliták elleni hadjáratáról.⁸⁰

„*Justinos uralkodásának negyedik évének elején egy követség érkezett a türköktől Bizáncba. Amint a türkök hatalma megnövekedett, a szogdok, akik korábban a heftaliták alattvalói voltak és most a türkök alattvalói, megkérték királyukat, hogy küldjön egy követséget a perzsákhoz, amely kérelmezze, hogy a szogdok oda utazhassanak és feldolgozatlan selymet adhassanak el a médeknek. Sizabulos egyértelműen és elindított egy szogd küldöttséget, amelynek a vezetője Maniakh volt.*”⁸¹

A Menandros által megadott pontos időpont (II. Justinos bizánci császár (565–578) uralkodásának negyedik éve), 568 végét, 569 elejét jelenti.⁸² A részletből egyértelműen kiderül, hogy erre az időpontra már befejeződött a türkök heftaliták ellen vezetett háborúja. A korábbi heftalita területeket, így a szogdok által lakott vidéket ekkor már a türkök ellenőrizték. Így viszont az 568-as év a heftaliták-elleni türk hadműveletek *terminus ad quem*-je, 568 végére (esetleg 569 letelejére) a türkök már befejezték heftaliták

---

⁷⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS, „Über...”, 67–68. Ennek megfelelően Szádeczky-Kardoss Samu Menandros ezen töredékének tartalmi részét, más forrásrészletekkel együtt 552[?] és 557 közé datálja (SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 14). Grignaschi szintén ebből a megfontolásból arra gondol, hogy a Bizáncba követséget küldő avar nép a követség küldését megelőzően már jó ideje Alániában tartózkodott, így a menekülésükről érkező hír már jóval korábban megérkezett a türk udvarba. Grignaschi szerint éppen ezért már 556-ban Ištāmi volt Szogdia (az egykor heftalita fennhatóság alatt álló terület) vezetője (GRIGNASCHI, *i. m.* 221). Forrásaikból ugyanakkor – a követségeküldés időpontjától eltérően – nem derül ki egyértelműen, hogy lehettek-e már 557 előtt néhány évvel avar csoportok a Kaukázus előterében. Így azonban ez az álláspont a többi forrás fényében egyelőre nehezen védhető.

⁸⁰ Az alábbi követségjárás részletei: Menandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley, 110–117; elemzését ld. GROUSSET, *The Empire...*, 82; SINOR, „The establishment...”, 302–303; VÁSÁRY, *A régi...*67–69, vö.: VÁSÁRY, *Geschichte...*, 71–73.

⁸¹ Menandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley, 110–113.

⁸² Menandros, ed. Blockley, 262, 110. jegyz.

elleni hadjáratukat. Ezt erősíti meg egy másik, ugyancsak a tizedik fragmentumban található részlet is.⁸³

„...a császár [...] azután megkérdezte a követeket a türkök vezetéséről és területük-ről. Ők azt válaszolták, hogy négy fejedelemségük van, de a nép feletti hatalmat kizárólag Sizabulos gyakorolja. Továbbá azt mondták, hogy a türkök legyőzték a heftalitákat és adófizetőiké tették őket. Tehát – kérdezte a császár – a heftaliták teljes hatalmát alávetették? Teljesen – válaszolták a követek. A császár ezután azt kérdezte: a heftaliták városokban vagy falvakban laknak? A követek: uram, az a nép városokban lakik. Akkor – mondta a császár – világos, hogy ti lettetek ezen városok urai. Valóban – mondták a követek.”⁸⁴

A türk követség 568 végén, 569 elején a bizánci udvarban tehát egyértelműen a türkök javára írja a heftalita állam megdöntését, perzsa hadjáratról meg sem emlékezik a császár előtt.

Arról értesülünk tehát, hogy a türkök nemcsak legyőzték a heftalitákat, de adófizetőiké is tették őket. Alávetették a heftaliták teljes hatalmát, beleértve a Heftalita Birodalom városokban lakó részét is (így többek között a szogdot, hvárezmieket).⁸⁵ Nyilvánvaló, hogy Menandros itt kizárólag türk szempontból írja le az eseményeket, amely szempont a heftaliták alávetését természetesen csak és kizárólag a türkök érdemének tartja. A bizánci szerző művének értékét azonban nagyban emeli az a tény, hogy Menandros nemcsak a türk álláspontot jeleníti meg, hanem a perzsa véleményt is.⁸⁶

„A következő találkozáskor a Zikh dicsérni és magasztalni kezdte Khosro királyt, azt állítva, hogy legyőzhetetlen és számos győzelemmel ékesített attól az időtől fogva, amikor felöltötte a triarát, leigázott és adófizetőivé tett körülbelül tíz népet, megsemmisítette a heftaliták hatalmát és legyőzött jónéhány királyt...”⁸⁷

Ez a forrásrészlet, mely a darasi tárgyalásokat örökíti meg, tehát 561 végére, 561 Karácsony előttre datálható, hiszen a szövegben a tárgyalást követően nem sokkal szó

---

⁸³ Miután *Maniakh* a szászánida udvarban elutasításban részesült, hiszen a terjeszkedő Türk Birodalom ekkor már sértette a perzsák érdekeit, a türk követség Bizáncba ment, hogy Xusrō fő ellenségével, a Bizánci Birodalommal vegye fel a kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatot. A szövegrészlet a türk követek császári kihallgatását örökíti meg.

⁸⁴ Menandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley, 114–115.

⁸⁵ Ld. HAUSSIG, „Theophylakts Exkurs...”, 327.

⁸⁶ 561 őszén (az időpontra lásd: STEIN, *Histoire...*, 518, 1. jegyz.; Menandros ed. Blockley, 31, 254, 30. jegyz.) Justinianus császár (527–565) egy Péter nevű császári hivatalnok vezetésével békeküldöttséget menesztett Perzsiába, a bizánci–perzsa háború befejezésének érdekében. Péter tárgyaló partnere, a perzsa küldöttség vezetője *Yeszdegusznaíf* (Ἰεσδεγοουσνάφ) volt, aki Menandros szerint a *Zikh* (Ζίχ) rangot viselte, ami a görög író véleménye szerint az egyik legmagasabb méltóság a perzsáknál, viselője gyakorlatilag királyi kamarásként szolgált (Menandros, *Exc. de Leg. Rom.* 3, Fragment 6, 1, ed. Blockley, 54–55). Jelen töredék a tárgyalások során Péter és *Yeszdegusznaíf* között lezajló egyik beszélgetés részletét őrizte meg.

⁸⁷ Menandros, *Exc. de Leg. Rom.* 3, Fragment 6, 1, ed. Blockley, 64–65.

esik a Karácsonyról.⁸⁸ Ha elfogadjuk Menandros adatának hitelességét – amelyben nincs igazából okunk kételkedni –, akkor az 561-es év tekinthető a perzsák heftaliták ellen indított támadásának *terminus ad quem*-jének.⁸⁹ Tehát a heftalita-ellenes perzsa hadjáratnak 561-re már be kellett fejeződnie, hiszen ekkor már a heftaliták legyőzése okán dicsőíti urát a perzsa küldöttség vezetője.⁹⁰ A perzsa küldött nyilvánvalóan ugyanolyan elfogult a Szászánidákkal szemben, mint a türk követség volt a türkökkel kapcsolatban, így nem véletlen, hogy a perzsa követ a türkök hadjáratáról nem beszél, és a heftaliták legyőzésének dicsőségét Xusrōnak juttatja.

Egyes kutatók szerint a perzsák heftalita-ellenes háborújának időpont-meghatározásában felhasználható az 561-es tárgyalásokat lezáró bizánci-perzsa békekötés is, melyet szintén Menandros őrzött meg.⁹¹ E nézet szerint ugyanis a perzsák heftaliták elleni háborúja csak az 561-ben megkötött bizánci-perzsa béke után fejeződhetett be 562-ben, vagy 563-ban.⁹² Más vélemények szerint csak a békekötés után indult meg a perzsák heftaliták elleni harca.⁹³ E hipotézis alapja, hogy a perzsák nem akartak kétfrontos háborúba keveredni, így addig, míg a bizánciakkal nem állt be a fegyvernyugvás, nem vállalkozhattak egy heftalita-ellenes akcióra.

E feltételezés alapja mindenképpen igazolható. A perzsák valószínűleg nem vállalkozhattak volna kétfrontos háborúra. Xusrō heftaliták elleni akciójának 561 utánra datálását ugyanakkor megcáfolhatja az a tény, hogy a perzsák és a bizánciak már 557 nyarán Lazikában megkötöttek egy fegyverszünetet, amellyel már perzsa haderők szabadulhattak fel a nyugati hadszíntérről.⁹⁴

A fegyverszünet pontos datálását Theophanes Homologétés műve teszi lehetővé,⁹⁵ amelyben az 6050. év alatt beszámol egy Konstantinápolyt sújtó, 557 októberében le-

---

⁸⁸ Menandros, ed. Blockley, 76₄₂₅₋₄₂₇.

⁸⁹ STEIN, *Histoire...*, 518, 1. jegyz.; CZEGLEDY, *Nomád népek...*114; vö.: CZEGLEDY, „From East...”, 119.

⁹⁰ Harmatta János ezzel ellentétes – ugyanakkor talán kevésbé meggyőző – véleménye szerint Menandros 561 előtti vonatkozó adata nem helytálló, ugyanis a heftalitáknak Menandros által említett veresége nem azonos birodalmuk 563–565-ben bekövetkező felbomlásával (HARMATTA, „Bizánc...”, 53, 53. jegyz.; vö.: HARMATTA, „Byzantinoturcica”, 150, 53. jegyz.).

⁹¹ Menandros az egész tárgyalási sorozatot, a békekötést és a béke szövegét is lejegyezte: Menandros, *Exc. de Leg. Rom.* 3, Fragment 6, 1, ed. Blockley, 31, 54–87.

⁹² Ld. POHL, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, München 1988, 344, 3. jegyz.

⁹³ KOLLAUTZ, A.–MIYAKAWA, H.: *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes I–II*, Klagenfurt 1970, 103.

⁹⁴ STEIN, *Histoire...*, 518, 1. jegyz.; Menandros ed. Blockley, 251, 6. jegyz.; 254, 30. jegyz.

⁹⁵ Theophanes műve Georgios Syncellos világhronikájának folytatása a 284-es évtől 813-ig. Az évekre tagolt mű az alexandriai éra (Kr. e. 5492) szerint adja a világ teremtésétől számított évek sorszámait. Híradásai rendre megbízhatóak (SZADECKY-KARDOSS S.: „Theophanes Homologétés”, *Korai magyar történeti lexikon*, főszerk.: Kristó Gy., Budapest 1994).

zajlott kisebb, majd egy 557 decemberében lezajlott nagyobb földrengésről.⁹⁶ Agathias tanúsága szerint⁹⁷ a decemberi földrengés csak röviddel előzte meg a pontuszi *tzan(os)*ok fellázadt népének meghódoltatását, bizánci szolgálatba szegődött honfitársuk, Theodoros által. Ezzel egyidőben, illetőleg röviddel előbb Xusrō követét, Zíkh-et Bizáncba küldte, aki Justinianossal a *status quo* alapján fegyverszünetet kötött:⁹⁸

„...a bizánciak és a perzsák megállapodtak abban, hogy megtartják a birtokukban lévő tulajdonokat, akár erődök akár más helyek, és a *status quo* fennmarad, amíg végleg eldöntik a vitáikat. Miután megegyeztek ebben, a fegyverszünetet megkötötték, ami azzal kecsegtetett, hogy az átfogó béke közel van, és a legnagyobb államok beszüntetik az ellenségeskedést.”⁹⁹

Az először Bury által kifejtett vélemény szerint 557-ben a perzsa király azért hagyta abba a háborúskodást Bizánccal, hogy minden erejét a heftaliták elleni hadjáratra fordíthassa.¹⁰⁰ Ez az év tehát minden bizonnyal a perzsák heftaliták elleni támadásának *terminus post quemje*.

A perzsák heftaliták elleni hadjáratának datálásában tehát két momentum is segít: a bizánci-perzsa fegyverszünet, illetve a perzsa követ, Zíkh fenti elbeszélése. Ezek alapján a perzsák heftaliták elleni háborúját 557 és 561 közé datálhatjuk.

Menandros Protéktor mellett még egy bizánci szerző, Theophylaktos Simokattés ír a Heftalita Birodalom bukásáról.¹⁰¹

---

⁹⁶ *Theophanis Chronographia I*, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883 [a továbbiakban: Theophanes, ed. de Boor], 231₁₃–232₅.

⁹⁷ *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque*. Recensuit K. Keydell, Berolini 1967 [a továbbiakban: Agathias, ed. Keydell], V, 2₂–3₂.

⁹⁸ Agathias, ed. Keydell, IV, 30₇–V, 1₁.

⁹⁹ Menandros, *Exc. de Leg. Rom.* 1, Fragment 2, ed. Blockley, 42.

¹⁰⁰ BURY, J. B.: *The History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian II*, London 1958², 120; vö.: STEIN, *Histoire...*, 518.

¹⁰¹ Theophylaktos 628 és 638 között megírt monográfiája, bár renkívül sok és értékes adatot tartalmaz, kronológiai szempontból nem megbízható, nincs szilárd kronológiai alapvetése, értelmezését nagyban nehezíti tekervényes, túlszűfolt stílusa. Vö.: *Theophylacti Simocattae Historiae*, ed.: C. de Boor, ed. corr.: P. Wirth, Stuttgart 1972 (a továbbiakban: Theophylaktos, ed. de Boor, ed. corr. Wirth) vö. még: OLAJOS T.: „Adalék Theophylaktos Simokattés «Világtörténelem» (OIKOYMENIKH ΙΣΤΟΡΙΑ) című művének kézirati hagyományához és utóéletéhez”, *Antik Tanulmányok* 22 (1975), 115–118; OLAJOS T.: „Theophylaktos Simokattés „Oikumeniké Historia” című művének keletkezéstörténetéhez”, *Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae* 67 (1980), 3–9; OLAJOS T.: „Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról”, *Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae*, 71 (1981), 3–12; OLAJOS T.: „Adalék Theophylaktos Simokattés klasszikus előképeinek kérdéséhez”, *Antik Tanulmányok* 39 (1995), 127–132. A Kínától a Kárpát-medencéig gyűrűző 6. századi népmozgások legrészletesebb forrása, zavarossága és homályossága ellenére a műbe szőtt úgynevezett „szkíta exkurzus”: SzÖM, 140–141; HAUSSIG, „Theophylaktos Exkurs...”, 291–311; OLAJOS T.: „Theophylaktos Simokattés és történetíró elődje, Menandros Protéktor”, *Acta Historica. Acta Universitatis*

„...a kagán háborúban legyőzte az abdelok¹⁰² fejedelmét (azokról beszélek, akiket hephthalitáknak mondanak) s megszerezte e nép feletti uralmat. E diadallal nagyot emelkedett, Stembischagant [Ištāmi] is szövetségesevé tette és így hajtotta szolgaságba az avarok népét. [...] A kagán további vállalkozásra is indult és az összes ogórokat (ogurokat) hatalma alá hajtotta.”¹⁰³

Theophylaktos idézett paszusában a türk uralkodó első lépése a heftaliták legyőzése volt, majd ezek után verte meg az avarokat¹⁰⁴, s végül még egy belső-ázsiai népet: az ogórokat.¹⁰⁵

Theophylaktos tudósítása nem ad meg kronológiai határokat, illetve időpontokat, hiszen minden valószínűség szerint a forrás, amelyből a bizánci író merítette ismereteit, szintén nem tartalmazott pontos időkereteket. Theophylaktos leírásának forrása ugyanis egy türk kagán (esetleg *yabgu*) által Maurikios bizánci császárhoz (582–602) kb. 596 és 600 között küldött levél volt. A türk fejedelem levelében az elődei által véghezvitt hódítások is mint a levelet küldő türk uralkodó haditettei jelennek meg. A bizánci szerző így nem ismerhette fel, hogy a kagán által felsorolt harci események nemcsak egyetlen türk uralkodó (Maurikios kortársának) nevéhez fűződnek, hanem a kagán elődeinek is tulajdoníthatók. Ebből következően többen úgy vélik, hogy a felsorolt események sem ebben a sorrendben történtek. A bizánci szerző az avar nevet a zsu-

---

Szegediensis de Attila József Nominatae, 66 (1979), 14, 60. jegyz. A heftalitákra vonatkozó részlet is e passzusban található.

¹⁰² Az *abdel* (Ἀβδελαι) alak még egy forrásban fordul elő, s ez Pseudo Zacharias Rhetor művének földrajzi függeléke (a szöveget ld. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 16.), amelyben Czeglédy Károly véleménye szerint mind az *abdel* ('*b.d.l*) névalak, mind a mellette álló '*f.t.lit* < Ἐφθαλῖται népnév Theophylaktos művéből származik és nem pedig 555-ből származó szír feljegyzés (CZEGLEDY, „Heftaliták...”, 145–146.). Szádeczky-Kardoss Samu elfogadja a forrást hiteles, eredeti szír feljegyzésnek (SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 17; a névre ld. még: KOLLAUTZ–MIYAKAWA, „Abdelai”, 88–89.).

¹⁰³ Theophylaktos VII, 6, 7, ed. de Boor, ed. corr. Wirth 1972, 257; SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 14–15.

¹⁰⁴ A leírásban szereplő avarok alatt Theophylaktos nem az Európában megjelent avarokat érti. Ez utóbbiak, a bizánci szerző szerint „ál-avarok” voltak, akik az igazi avarokról vették nevüket. Az avarok zsu-an-zsu-an eredetével illetve az „álavar” kérdéssel most nem kívánok részletesen foglalkozni. A vonatkozó irodalmat ld. NORDEN, E.: *Die germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania*, Leipzig–Berlin 1920, 422–434; SINOR, *Introduction...*, 231–232, 265–267; ERDÉLYI I.: *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében*, Budapest 1982, 215–239; VÉKONY G.: „Az 'ál-avarok'” in *Szlavisztikai Tanulmányok*, szerk.: Gregor F. – Nyomárkay I., Budapest 1987, 397–413; DOBROVITS M.: „'Avarnak nevezték magukat' – Theophylaktosz álavarjainak kérdéséhez” in *Hadak útján*, szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs., Szeged 2000, 191–196; SINOR, D.: „Autour d'une migration du peoples au Ve siècle” in *Inner Asia and its Contacts with Medieval Europe*, London 1977, 34–35; GRIGNASCHI, *i. m.* 221–222; SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 14–15.

¹⁰⁵ Ligeti Lajos véleménye szerint az Európában megjelenő avarok valójában ezektől az ogóroktól származnak (LIGETI, „A pannoniai...”, 134).

zsuanoknak, az ogórt pedig a tie-löknek juttatja.¹⁰⁶ A kínai források alapján azonban bizonyosan állíthatjuk, hogy a türkök a heftalitákra csak a tie-lök, illetve a zsu-an-zsu-anok legyőzése után támadhattak (ld. alább). Theophylaktos idézett passzusa ezek szerint nemhogy pontos kronológiai adatokat nem tartalmaz, de a leírt események relatív kronológiája is megkérdőjelezhető.

Az a tény, hogy Theophylaktos a heftaliták legyőzését egyértelműen a türköknek tulajdonítja, megerősíti azt, hogy a bizánci szerző valóban türk eredetű forrásból merítette adatait. Hiszen ebben a forrásban (a kagáni levélben) nyilvánvalóan elhallgatták a perzsák részvételét a heftaliták legyőzésében, így világos, hogy Theophylaktos sem ír perzsa hadjáratról.

Theophylaktos híradása tehát – a fenti okok miatt – nem hasznosítható a heftalita állam összeomlásának kronológiai rekonstrukciójában.

Még egy bizánci híradást kell megemlíteni, amely egyes vélemények szerint kapcsolatba hozható a heftaliták ellen vezetett hadjáratokkal: Theophanes Homologétés fentebb már idézett munkáját, aki művének egyik részletében egy 563-ban, Bizáncban lezajlott követjárás történetét jegyzi fel.

„Ugyanabban a hónapban (júliusban)¹⁰⁷ követek jöttek Konstantinápolyba Askéltur-tól¹⁰⁸, a herméchionok királyától, aki az Océánhoz közel, az avarok népén belül helyezkedett el.”¹⁰⁹

Harmatta János véleménye szerint – mivel a *herméchion* a türkök perzsa nevét takarja – az első türk követség a bizánci udvarba nem 568-ban, hanem már korábban, 563-ban megérkezett.¹¹⁰ Harmatta hipotézise szerint e követség feladata az volt, hogy Bizánc támogatását elnyerve, elszigetelje a nyugatra menekült avarokat. E célkitűzés – Harmatta János véleménye szerint – szoros kapcsolatban állt azzal a céllal, hogy mivel a türkök hamarosan (tehát 563 után) megindítják heftaliták elleni hadjáratukat, e hadjárat után sereget vezetnek az avarok ellen is.¹¹¹ Harmatta elmélete feltehetően a – korábban 562-re datált – fent idézett Menandrosz részlet hatására, azt kiegészítve született.

Azonban a *herméchion* pontos azonosításának nehézségei mellett¹¹² problematikus az is, hogy nincs nyoma forrásainkban annak, hogy az 563-as követség valójában mi-

---

¹⁰⁶ CZEGLÉDY, *Nomád népek...* 101–103; vö.: CZEGLÉDY, „From East...”, 107–109.

¹⁰⁷ I. Justinianus uralkodásának 36. esztendejéhez (563) fűzve írja a fentieket Theophanes.

¹⁰⁸ A névre ld. HARMATTA, „Bizánc...”, 46–48; vö.: HARMATTA, „Byzantinoturcica”, 140–141; SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 26.

¹⁰⁹ Theophanes 21–23, ed. de Boor, 239; SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 26.

¹¹⁰ HARMATTA, „Bizánc...”, 45–48; vö.: HARMATTA, „Byzantinoturcica”, 140–141; SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 26; vö.: SINOR, „The establishment...”, 302.

¹¹¹ HARMATTA, „Bizánc...”, 50; vö.: HARMATTA, „Byzantinoturcica”, 146.

¹¹² Vö.: MARKWART, J.: „Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten”, *Ungarische Jahrbücher* 9 (1929), 91, 93; BAILEY, H. W.: „Hārahūn a” in *Asiatica*. Festschrift Friedrich Weller, herausgegeben von J. Schubert und U. Schneider, Leipzig 1954, 12–21; MAENCHEN-HELFEN, O.: „Einige Bemerkungen zur Palaeoethnologie”, *Central Asiatic Journal* 4 (1959), 164.

lyen céllal érkezett a bizánci udvarba. Ráadásul a fenti Menandros részlet korábbi datálása a fentiek értelmében kérdésessé vált, így a Theophanes-részlet idevonását támogató elmélet egyik alapja is megdőlni látszik. Tehát egy 563-as követség feltehetően már nem a heftaliták elleni türk támadás jegyében mehetett Bizáncba, hiszen ez a támadás már 563-at megelőzően megindult. A felvetés tehát mindaddig, amíg újabb forrásadat nem támasztja alá megmarad a hipotézisek szintjén. Ezért Hitvalló Theophanes híradását egyelőre szintén nem lehet a heftalita állam bukásának forrásai közé felvenni.

2. Kínai források

Czeplédy Károly véleménye szerint: „A kínai forrásokból mindenesetre világos, hogy [...] a türkök először a tielöket győzték le 546-ban, majd a zsuanszuánokat 552 és 555 között, végül a heftalitákat 557-ben és a következő évek során.”¹¹³ A heftalitákra vonatkozó kép, amelyet a kínai forrásokból lehet leszűrni, azonban korántsem olyan világos és egyértelmű, ahogyan azt Czeplédy Károly felvázolja. A tie-lök és a zsuanszuánok elleni hadjárat kronológiája valóban többé-kevésbé rekonstruálható.¹¹⁴ Az általában pontos és megbízható kínai évkönyvek a heftaliták vonatkozásában azonban sajnos nem adnak konkrét meghatározást.

Négy kínai forrás emlékezik meg a türkök hódító hadjáratiról: a *Csou-su* (L. 425b), a *Szui-su* (LXXXIV. 831b), a *Pei-si* (IC. 1371a), illetve a *Ci-csi-t'ung-kien* (CLXVI. 5140). Az első három kútfő, azaz a *Csou-su*, a *Szui-su*, és a *Pei-si* csak általánosságban, az 550-es évek elejét adja meg a türk hódítások időintervallumaként. Ez azonban nemcsak tág kereteket jelent s így nem nyújt segítséget az egyes események időpontjainak pontos meghatározáshoz, hanem belőlük arra kellene következtetni, hogy a türkök összes hódítása már a század 50-es éveinek legelején lezajlott, amely más forrásaink ismeretében nem igazolható. Bár a *Ci-csi-t'ung-kien* pontos évet is megjelöl, hiszen a türkök hadjáratairól az 556. év alatt számol be, azonban ez szintén nem lehet reális időkeret.¹¹⁵ Az említett kínai forráshelyek tehát pontos időmeghatározásra igazából nem alkalmasak.¹¹⁶

A *Pei-si*-ben (97. kaput, fol. 25 r⁰), illetve a *Csou-su*-ban (fol. 15a) található azonban egy olyan részlet, amely kronológiai információt nyújthat a heftalita állam buká-

¹¹³ CZEGLÉDY, *Nomád népek...* 103; vö.: CZEGLÉDY, „From East...”, 109.

¹¹⁴ A tie-lök elleni türk hadjárat a kínai források tanúsága szerint 546-ban, a zsuanszuánok legigázása pedig 552 és 555 között zajlott le (CHAVANNES, *Documents...*, 222; CSONGOR, *i. m.* 46–47).

¹¹⁵ ECSEDY I.: „Kereskedelem és háború a VI. századi türk–kínai kapcsolatokban” in *Nomádok és kereskedők Kína határain*, szerk. Tőkei F., Budapest 1979, 137, 21. jegyz.

¹¹⁶ Grignaschi szerint a türkök első hadjárata a heftaliták ellen kínai források szerint 555-ben zajlott le. Grignaschi tanulmányában Stanislas Julien klasszikus munkájára (JULIEN, M. S.: „Documents historiques sur les Tou-kioüe [Turcs]”, *Journal Asiatique* [1864], 335) utal (GRIGNASCHI, *i. m.* 221, 17. jegyz.), ott, a 335. oldalon azonban nincs szó 555-ös, heftaliták ellen vezetett türk hadjáratról.

sára vontkozóan. E sokat idézett¹¹⁷ passzus szerint az utolsó heftalita követség 558-ban érkezett Kínába,¹¹⁸ a Csou dinasztiahoz tartozó Ming császár udvarába.¹¹⁹

„*Ta-tung tizenkettedik évében (546) a Je-ták [heftaliták] elküldtek egy követet, ajándékokkal országuk termékeiből. Fei-ti császár uralkodásának második évében (553) és a Csou dinasztiaiba tartozó Ming-ti császár uralkodásának második évében (558) követeket küldtek, amelyek ajándékokat vittek. Majd tu-küe [türkök] elpusztította őket, törzseik szétszéledtek, többé nem fizettek adót és nem küldtek követeket.*”¹²⁰

A *Pei-si* és a *Csou-su* szerint tehát az 558-as követség megérkezése után a türkök elpusztították a heftalitákat, törzseik szétszéledtek. A küldöttségnek tehát még az előtt kellett elindulnia, hogy a türkök, illetve a perzsák megtámadták volna a heftalitákat, hiszen az 558-ban a császári udvarba érkező követek – ez a forrásból egyértelműen kiderül – még az egységes Heftalita Birodalom ajándékait hozták.

Ez az évszám azonban csak a birodalom összeomlásának *terminus post quem*-jét adhatja meg. A követség – figyelembe véve az út hosszát Közép-Ázsiából Kínába – nagy valószínűség szerint az 557-es év során, esetleg 558 elején indulhatott el,¹²¹ egy olyan helyzetben, amikor még fennállt az egységes heftalita állam. Azaz a támadás, amely a Heftalita Birodalmat sújtotta, csak a követség indulása után kezdődhetett meg. Ugyanakkor a heftaliták nem éves rendszerességgel küldtek követeket a kínai udvarba,¹²² ami azt jelenti, hogy nem feltétlen kellett követséget küldeniük az 557-től a birodalom bukásáig terjedő időszakban sem.

A kínai forrás tehát nem adja meg, hogy a követség érkezése után hány évvel döntötték meg a heftaliták államát. Ugyanakkor kiderül az, hogy a kínaiak semmilyen perzsa támadásról nem tudnak, a heftaliták legyőzését csak és kizárólag a türköknek tulaj-

---

¹¹⁷ SAINT-MARTIN, *i. m.* 290–291; UJFALVY, *i. m.* 386; HERRMANN, *i. m.* 578; FRANKE, *i. m.* 234; POHL, *i. m.* 344, 3. jegyz. stb.

¹¹⁸ Itt a kutatók az egységes Heftalita Birodalom által küldött követekre gondolnak, ugyanis a heftalita állam összeomlása után egyes továbbélő részfejedelemségek továbbra is küldtek követeket Kínába. Így például 607-ben, 617-ben és 748-ban: CHAVANNES, *Documents...*, 158–159; HERRMANN, *i. m.* 578–579; GHIRSHMAN, *i. m.* 91, 6. jegyz.; CHAVANNES, E.: „Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux”, *T'oung Pao* 5 (1904), 80.

¹¹⁹ CHAVANNES, „Voyage...”, 24–25, 3. jegyz.; CSONGOR, *i. m.* 9.

¹²⁰ A magyar szöveg az alábbi fordítások alapján íródott: *Pei-si*: SPECHT, *i. m.* 345; CHAVANNES, „Voyage...”, 24–25, 3. jegyz.; illetve *Csou-su*: MILLER, R. A.: *Accounts of Western Nations in the History of the Northern Chou Dynasty*, Berkeley–Los Angeles 1959, 21.

¹²¹ Az utolsó követség érkezését a *Csou-su* 558 július 2-ára teszi (ld. MILLER, *i. m.* 89. jegyz.).

¹²² A *Pei-si* (97. kaput) szerint a heftaliták a *t'ai-an* korszaktól kezdve (455–459) folyamatosan küldtek követeket a kínai császári udvarba, hogy tiszteletüket leróják az uralkodónak, hogy adót és ajándékot fizessenek. Így többek között követeket küldtek a *ceng-kuang* korszak végén (520–524), illetve a *jung-hi* korszakban (532–534). 558 előtt még két követség érkezett a kínai udvarba: az egyik 546-ban, a másik pedig 553-ban (CHAVANNES, „Voyage...”, 24, 3. jegyz.; ld. még: GHIRSHMAN, *i. m.* 91, 6. jegyz.).

donítják. A szakirodalomban megtalálható egyik nézet,¹²³ mely szerint a heftalitákat kizárólag a türkök győzték le, csak a kínai források adatait számításba véve született, tehát a bizánci, illetve az alább ismertetett muszlim források figyelembe vétele nélkül, s ezért mindenképpen torz és elutasítandó képet sugall.

A kínai forrásokból a kronológiát tekintve tehát egyetlen tényt állapíthatunk meg: a heftalita állam széthullása 557 előtt nem történhetett meg. Ha az említett követség indulását 557-re tesszük, akkor vagy már ebben az évben (a követség távozása után) vagy az azt követő bármelyik évben érhetett támadás a heftalitákat, azonban annak eldöntésében, hogy ez melyik év is volt valójában, a kínai források nem segítenek. Annyi azonban egyértelmű, hogy az a nézet, mely a heftaliták államának összeomlását 554-re teszi, teljes mértékben elvethető.

3. Muszlim források

A harmadik forráscsoport, mely a heftalitákat ért támadásokról tudósít, a perzsa és arab szerzők műveit foglalja magába. E művek közül számos foglalkozik a Heftalita Birodalom bukásával.¹²⁴ Bár számos fontos információ szerepel e szerzők műveiben a heftaliták ellen vezetett türk és perzsa hadjáratról, az elfoglalt területekről, a türk és perzsa dinasztikus házasságról, a Heftalita Birodalom bukásának kronológiájához azonban csak néhány információt tesznek hozzá.¹²⁵

---

¹²³ Vö.: HAUSSIG, „Theophylakts...”, 367, 370–371, 383; HAUSSIG: „Die Quellen...”, 40–41.

¹²⁴ A muszlim (arab és perzsa) szerzők munkáinak részletes elemzését, az egyes hagyományok kialakulását behatóan elemzik Christensen, Widengren, illetve Grignaschi fent említett munkái. Mindez felment engem az alól, hogy egyenként és részleteiben mutassam be a muszlim tudósításokat a Heftalita Birodalom bukásáról s így, elsősorban Grignaschi alapján csak röviden mutatom be a rendkívül bonyolult muszlim hagyományrendszert amely megemlékezik a heftalita állam széttűzásáról. Az első hagyományt Grignaschi felosztása szerint egy krónika képviseli amely a *Xvatāy-nāmakot*, a perzsa királyi krónikát használta fel. Ṭabarī jelentősen átírta e művet, ugyanakkor rendelkezünk ugyanennek a műnek egy másik verziójával is: az úgynevezett *Sprengeri Anonymusszal* (GRIGNASCHI, *i. m.* 233, 89. jegyz.). A következő hagyományt a szintén a *Xvatāy-nāmakot* feldolgozó Eutyhios és Ibn Qutaybah képviseli. Ezek adatai többé-kevésbé egyeznek Ṭabarī információival. A harmadik hagyomány a *Xvatāy-nāmak* fordításának átdolgozása, amelyet valószínűleg pseudo Ibn al-Muqaffa végzett el. E szöveget több ízben átdolgozták. Feltehetően Ṭabarī idézeteit e munka legrégebb verziójából merítette és Ya'qūbī is ezt használhatta. Dīnawarī azonban már egy módosított változatot ismert. E szöveg legutolsó formáját a „Nihāyat-al-'arab” mutatja. Grignaschi szerint csupán Firdausī *Šāhnāmeja* lehet részben független e hagyománytól (GRIGNASCHI, *i. m.* 233–235). A további részleteket ld. CHRISTENSEN, *i. m.* 59–74; GRIGNASCHI, *i. m.* 235–239.

¹²⁵ Ugyanakkor rendkívül sok relatív kronológiai adat található a muszlim forrásokban, így Ṭabarī (Vö.: NÖLDEKE, T.: *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik der Tabari*, Leyden 1879) és más muszlim szerzők művéből megtudhatjuk, hogy a türk-perzsa katonai támadást megelőzte Xusrō és Ištāmi lányának esküvője, illetve azt is, hogy a perzsák feltehetően előbb indították meg támadásukat a heftaliták ellen

Az egyik szerző, Ibn Miskawaih¹²⁶ alábbi részlete az, amely már használható kronológiai információt is adhat, s ezért kulcsfontosságú forrásnak tekinthető. Az An-šarwān-életrajzot (*Kārnāmagi Anūširwān*) kivonatoló Ibn Miskawaih művének 198. szakaszában ugyanis egy, a török népek által küldött levél kapcsán pontosan megadja a levél érkezésének évét: Xusrō uralkodásának harminchetedik esztendejét, ami 567 nyarának felel meg.¹²⁷ Az alábbi részlet pedig az erre rákövetkező harmadik (201-es) szakaszban található. Ez azt jelenti, hogy a muszlim szerző által itt leírt események mindenképpen 567 után történtek.

„Uralkodásunk harminchetedik esztendejének eleje táján (...) A fő-hāqān levelet intézett hozzám, mentegette előttem egyes hüllenségeit, egyben visszafogadását kérte bocsánatáért esedezve. Levelében s üzenetében említette azt is, hogy aki őt irántam való

---

mint a türkök. Pl.: „Azután [Xusrō] a hajātilah [heftaliták] ellen vonult, hogy Fairūz-t, nagyapját megbosszulja. Megelőzőleg azonban a hāqān vejévé lőn, majd elutazása előtt levelet intézett hozzá, értesítve őt elhatározásáról és meghagyva neki, hogy a hajātilah felé vegye útját. Tényleg fel is kereste őket, királyukat megölte és házi népét kiirtotta. Balh (városán) s a mögötte elterülő vidéken átvonulva, seregeit Fergānah-ba vitte szállásra, azután pedig Khoraszánból eltávozott.” (Ṭabarī ed. De Goeje, I, 899; KMOŠKÓ, i. m. II, 144). Vagy ld.: „A törökök legtekintélyesebb, legbátrabb, egyben leghatalmasabb és legnagyobb haderővel rendelkező uralkodója Singībū-hāqān [Ištāmi] volt, ugyanaz, aki Warz-t, a hajātilah királyát megtámadta, nem félve a hajātilah sokaságától és hatalmától; királyukat Warz-t, seregének legnagyobb részével együtt legyilkolta, vagyonukat zsákmányul ejtette és országukat, a Kistrū [Xusrō] által leigázott részek kivételével elfoglalta.” (Ṭabarī, ed. De Goeje, I, 895; KMOŠKÓ, i. m. II, 143; vö.: HARMATTA J.: „Hephthalita feliratok avar lelettárgyakon”, *Antik Tanulmányok* 33 (1987–1988), 152). Ṭabarī első szöveghelye tehát két hadmozdulatról emlékezik meg: egy perzsa támadásról, mely heftalita területek Perzsiához való csatolását eredményezte, illetve egy valamivel későbbi türk támadásról, amely a Heftalita Birodalom bukásához, illetve uralkodójának halálához vezetett. Ṭabarī a második részletben világosan leírja a háború kiobbantásának perzsa ürügyét, a *casus bellit*-t, mely nem volt más, mint a heftaliták által 484-ben meggyilkolt Firūz szászánida király (valóban Xusrō nagyapja) megbosszulása (ENOKI, K.: „The origin of the White Huns or Hephthalites”, *East and West* 6 (1955), 21; ALTHEIM, i. m. 259; SINOR, „The establishment...”, 299; stb.). A háború valódi okairól (illetve pontos időpontjáról) ugyanakkor hallgat, habár utal a türkök és perzsák szövetséges kapcsolataira, illetve ír a szövetség megpecsételéseként lezajlott esküvőről is, vagyis a perzsa uralkodó és Ištāmi egyik lányának házasságáról. E részlet ugyanakkor megerősíti azt, hogy Ṭabarī információi szerint a harcot tehát a perzsák kezdeményezték s a türkök csak később csatlakoztak a heftaliták elleni támadáshoz. A muszlim szerző szerint ugyanis a perzsa nagykirály, közvetlenül indulása előtt – egy levélben – kéri fel a türköket a katonai akcióhoz való csatlakozásra. Nyilvánvaló az összefüggés a házasságkötés (azaz a szövetség megerősítése), illetve a levélküldés között is. (A további szerzőket és a háborúra vonatkozó egyéb információkat ld. WIDENGREN, i. m.)

¹²⁶ Abū ‘Alī Ahmad ibn Muhammad ibn Ya‘qūb ibn Miskawaih († 1030): „A nemzetek kísérletei s a törekvések eredményei”. *The Taǧarīb al-Umam or History of Ibn Miskawayh*, ed. C. P. Teano, Leiden 1909 „Gibb Memorial 7.” [a továbbiakban: Ibn Miskawaih, ed. Teano].

¹²⁷ KMOŠKÓ, i. m. III, 77; l. jegyz.

ellenségeskedésre és országom megrohanására bírta, ugyanaz, aki rá sem hederít; Istenre kért engem, bocsássak meg neki és bízam meg benne nyugodtan. Említette továbbá, hogy a qaisar [III. Justinos] máris követet küldött hozzá, ő azonban feltette magában, hogy követeinek fogadására tőlem kér engedélyt és senkinek követeit nem fogadja csakis az én parancsomra...¹²⁸

Nyilvánvaló, hogy a fenti részlet már a Heftalita Birodalom bukása utáni időszakot tükrözi, amikor is a Heftalita Birodalom bukásával, a két terjeszkedő hatalom közvetlen szomszédságba került egymással, és így már kölcsönösen sértették nemcsak egymás kereskedelmi, de egyúttal területi igényeit is.¹²⁹ Ibn Miskawaih világosan megörökíti a feszültté vált türk–perzsa viszonyt, amelyen 567–568 között a türkök enyhíteni szerettek volna, ugyanis szogd kereskedőiket a perzsák nem engedték át bizánci területekre.¹³⁰ Ez azonban jelentős jövedelmektől zárta el a szogdokat, illetve türk urakat. Menandros megemlékezik egy, a türk fejedelem által küldött szogd követségről, mely a perzsa udvarban járva a selyemkereskedelem engedélyezéséért folyamodott Xusrō-hoz (ld. fentebb). Ezt azonban Xusrō, tanácsadói – köztük egy heftalita előkelő – tanácsára megtagadta.¹³¹ Az Ibn Miskawaih által leírt türk követség vagy a Menandros által leírt követséggel azonosítható, vagy egy hasonló – szintén a megegyezés útját kereső – másik türk követség lehetett. A szövegben leírt császár nem más mint II. Justinos, akinek követsége pedig egyértelműen azonosítható Zémarchos 569–571 között a türk fejedelmi szálláson megforduló követségével.¹³²

Ibn Miskawaih jelen szövegrészlete tehát a heftalita állam pusztulásának *terminus ante quem*-jét, adja meg, hiszen e jól (569 körülre) datálható részletben¹³³ világosan olyan helyzetet ír le a szerző, amelyek egyértelműen csak a heftaliták vereségét követően állhatott fenn. Menandros mellett tehát van még egy forrásunk melyből kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy a Heftalita Birodalom feldarabolása 569-re már mindenképpen befejeződött.

Van még egy adat a *Kārnamāgi Anūširwān*ban amely kronológiai információt hordoz. Ezen adat szerint Xusrō uralkodásának 28. évében (ez 559. július 5-én kezdődött) már nem maga végezte el a lakosság állapotának rendszeres vizsgálatát, ugyanis sze-

¹²⁸ Ibn Miskawaih, ed. Teano, 198; 201; K MOSKÓ, *i. m.* III, 77–78.

¹²⁹ NÖLDEKE: *Aufsätze...*, 117; WIDENGREN, *i. m.* 69–94.; HARMATTA: „Late Bactrian...”, 401; FRYE, *The History of...*, 327.

¹³⁰ Vö.: FRYE, *The History of...*, 349; vö.: MANDELŠTAM, A. M.: „Srednyaya Aziya v VI–VII vv. n. é. „ in *Istoriya tajiksogo naroda*, Vol. 2/1, 42–46.

¹³¹ Vö.: FELFÖLDI, *i. m.* 48–49.

¹³² Menandros, ed. Blockley, 31.

¹³³ A datálást tehát nemcsak a muszlim szerző művében szereplő pontos évszám teszi lehetővé, hanem a Zémarchos-féle követség leírása, amelynek kapcsán Menandros megemlíti, hogy a bizánci követek Justinos császár uralkodásának negyedik évében, a tizenöt éves ciklus második évében (azaz 569-ben), augusztus hónapban indultak útnak: Menandros, *Exc. de Leg. Rom.* 7, Fragment 10, 2 ed. Blockley, 116.

mélyesen a hadszíntérre kellett siessen. Mivel Bizánccal ekkor már megszületett a fegyverszünet, ezért a háború csak a heftaliták ellen vezetett hadjárat lehetett. Azaz a perzsa nagykirály csapatai 559-ben (már, illetve még) harcban állottak a heftalitákkal.¹³⁴

4. Következtetések

A források elemzése után a következőket lehet megállapítani. A máig megjelent szakirodalom zöme a Heftalita Birodalom megdöntését egységes, egyszerre végrehajtott folyamatként értékelte. Ez vonatkozik azon tanulmányokra, amelyekben a heftaliták legyőzését – elsősorban a kínai források alapján – kizárólag a türkök érdemének tartották, de azokra is amelyekben a többi forráscsoport több-kevesebb figyelembevételével, a türkök, illetve a perzsák közös akciójáról írnak.¹³⁵ A forrásokból kirajzolódó kép azonban ennél sokkal összetettebb.

Menandros műve elegendő információt szolgáltat annak megállapításához, hogy a heftaliták bukásához mindenképpen két külön katonai támadás vezetett: egy perzsa, illetve egy türk hadjárat. Nyilvánvaló, hogy a perzsa és a türk katonai akciók nem teljesen egy időben, és nem ugyanazon eredménnyel zajlottak le. A két szövetséges sereg más-más időpontban, „fáziskéséssel” támadta meg a heftalitákat, s az egyes hadjáratok befejezésének időpontja is különböző volt. Forrásaink lehetővé teszik a két hadjárat időpontjának – a szakirodalom által mindeddig el nem végzett – külön-külön való elemzését.

Menandros *Exc. de Sent.* 3-as szakaszában található leírása, melyben Silzibulos a heftaliták ellen soron következő hadjáratról tesz említést, a fenti érvek alapján 561 előttre, minden valószínűség szerint 557 és 561 közé datálható, ami egyet jelent a türk hadjárat kezdetének 557 és 561 közé datálásával. Menandros adatát megerősíti a *Pei-si*, illetve a *Csou-su* 558-ra vonatkozó információja, az utolsó heftalita követség megérkezéséről, amely időpont után – a kínai források szerint – a türkök elpusztították a heftalitákat. A követség elindulása 557-re vagy 558-ra tehető. A türk háború megindulásának *terminus post quem*-je tehát Menandros, illetve a *Pei-si* alapján az 557-es év. E források értelmében biztos állítható, hogy a türkök 557 előtt semmiképpen sem támadhatták meg a heftalitákat. Így az a vélemény, mely a heftaliták összeomlását 554-re teszi, mindenképpen elvetendő. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor megdőlt az az elmélet is, amely a heftaliták elleni türk hadjárat kezdő időpontjaként az 563-as évet jelöli meg, hiszen a türk hadjárat már mindenképpen elindult 561 előtt.

---

¹³⁴ GRIGNASCHI, *i. m.* 220. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy önmagában ez a tény nem elegendő annak feltételezéséhez, hogy a Heftalita Birodalom bukása emiatt 559 végén, 560 elején zajlott le, úgy, ahogyan azt Grignaschi felteszi (vö.: GRIGNASCHI, *i. m.* 220).

¹³⁵ „...a perzsa-türk dinasztikus házasság egy katonai szövetséget pecsételt meg, amely a heftaliták ellen irányult s 558-ban a heftalita birodalom teljes megsemmisítéséhez vezetett.” (CZEGLÉDY: „A korai kazár...”, 117).

Menandros műve a türkök heftaliták ellen vezetett háborújának befejezésére is némiképp támpontot nyújt. Az 568 végén, 569 elején, a bizánci udvarba érkező türk követség ugyanis beszámol a heftaliták teljes legyőzéséről. A követség megérkezésének időpontjából kiindulva tehát a Heftalita Birodalom elleni türk háború 568 végére, 569 elejére már befejeződött. A hadjárat befejezésének pontos dátumát azonban nem lehet megállapítani (a türk követek ezt ugyanis nem említik), de annyi bizonyos, hogy a türk hadjárat *terminus ad quem*-je az 568-as, illetve az 569-es év. Ezt a megállapítást kiválóan támogatja Ibn Miskawaih szintén az 569-es év környékére datálható adata, mely világosan a Heftalita Birodalom bukását közvetlenül követő politikai helyzetet ábrázolja.

Menandros műve alapján a másik, a perzsák által vezetett hadjárat időpontjának meghatározása is lehetségessé vált. Menandros egyik adata, valamint Agathias, illetve Theophanés Homologétés egy-egy információja lehetővé teszi a perzsa hadjárat kezdő időpontjának meghatározását. A perzsák ugyanis mindaddig, amíg a bizánci hadsereggel harcban álltak – egy kétfrontos háború veszélye miatt – nyilvánvalóan nem kezdeményezhettek támadást a heftaliták ellen. Az idézett források alapján 557-ben azonban fegyverszüneti megállapodás jött létre a Bizánci Birodalom és a Szászánida Perzsia között, így Xusrō már ebben az évben csapatokat csoportosíthatott át a nyugati hadszíntérről, a heftaliták elleni hadműveletekhez.

Az *Exc. de Leg. Rom.* 3. passzusában található leírás, melyben a perzsa követ, Zíkh, uralkodóját dicsérve, a heftaliták legyőzéséről beszél, 561 karácsonya előttre datálható. Ez tehát a perzsa hadjárat *terminus ad quem*-je, hiszen erre az időpontra (561 karácsonyára) a perzsa hadjárat már befejeződött. Így a perzsák heftaliták elleni háborúja nagy valószínűség szerint 557 és 561 között zajlott le. Ezt a *Kārnāmaği Anūšīrwān* adata is megerősíti miszerint a perzsa haderő 559-ben hadban állt a heftalitákkal.

A muszlim szerzők, így többek között Ṭabarī alapján valószínűsíthető, hogy a perzsák valamivel előbb támadták meg a heftalitákat, mint a türkök, akik csak később (bár valószínűleg csak kis fáziskéséssel) csatlakoztak a perzsák akciójához.

Teljesen természetes, hogy az egyes források mindig annak a félnek (vagy a türköknek vagy a perzsáknak) tulajdonítják a heftaliták legyőzésének dicsőségét, ahonnan adataik, információik származnak. Menandros művében a türk követek által szállított információk hatására a tizedik fragmentumban a bizánci szerző a türköknek, míg a hatodik fragmentumban a perzsa oldalról származó információ hatására már a perzsáknak tulajdonítja a heftaliták leigázását. A *Pei-si* forrásának türk eredetét jelzi az a tény, hogy a kínai forrás sem türk-perzsa szövetségről, sem pedig perzsa hadjáratról nem tud.

A muszlim források ebben a tekintetben rendkívül eltérőek. Ṭabarī és Eutychios hangsúlyozzák a perzsák hadjáratának elsőbbségét, de megemlékeznek a türk hadjáratról is, sőt Ṭabarī utalásaiból egy, a perzsák hadjáratánál valamivel nagyobb és sikeresebb türk hadjárat képe bontakozik ki. Masʿūdī, Taʿālibī, illetve Dinawarī művében

már erős részrehajlást figyelhetünk meg a szászánidák irányában; Mas^cūdī és Ta^cālībī még türk hadjáratról sem tud.¹³⁶

A források alapján a következő módon rekonstruálhatjuk tehát a perzsa-türk szövetségesek támadását a Heftalita Birodalom ellen: a támadást 557 végén, 558 elején nyugatról átcsoportosított csapataikkal feltehetően a perzsák kezdeményezték. A türkök valamivel később, nagy valószínűség szerint az 558-as év folyamán (de mindenképpen 561 előtt) kapcsolódtak be a harcokba. A perzsák elérve (illetve valamelyest átlépve) az Oxus vonalát 561-ben fejezték be hadműveleteiket. A türk támadás végét – minden kétséget kizáróan – a rendelkezésre álló források alapján nem lehet meghatározni, mindenestre valamikor 568 vége, illetve 569 eleje előtt ért véget a türk katonai akció, mely elfoglalta az Oxustól északra levő heftalita területeket.¹³⁷

---

¹³⁶ KMOSKÓ, i. m. II, 113; II, 203; III, 54 stb.; KMOSKÓ M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2*, Budapest 2000, 194.

¹³⁷ Vö.: FRYE, R. N.: *The Heritage of Central Asia*, Princeton 1996, 179; vö.: ALTHEIM, F.–STIEHL, R.: „Chronologie der Kūšān und der Hephthaliten” in F. Altheim–R. Stiehl: *Geschichte Mittelasien im Altertum*, Berlin 1970, 695.

THE CHRONOLOGY OF THE DEFEAT
OF THE HEPHTHALITE EMPIRE

The aim of this paper is to analyse the date and process of the fall of the Hephthalite Empire on the basis of the Greek, Chinese and Muslim sources. The Hephthalites were defeated by the allied forces of Sassanian and Türk Empire. The events were dated to five different periods between 554 and 567 in the historical literature.

Analysing the primary sources the events can be reconstructed as follows: the attack against the Hephthalite Empire was launched by the Persian army at the end of 557 early 558. The Türks joined this campaign before 561 perhaps in 558. The Persians reaching the river Oxus (Amu Darya) finished their offensive in 561. The end of the Türk attack can not be determined exactly. It was finished before the end of 568 early 569.